

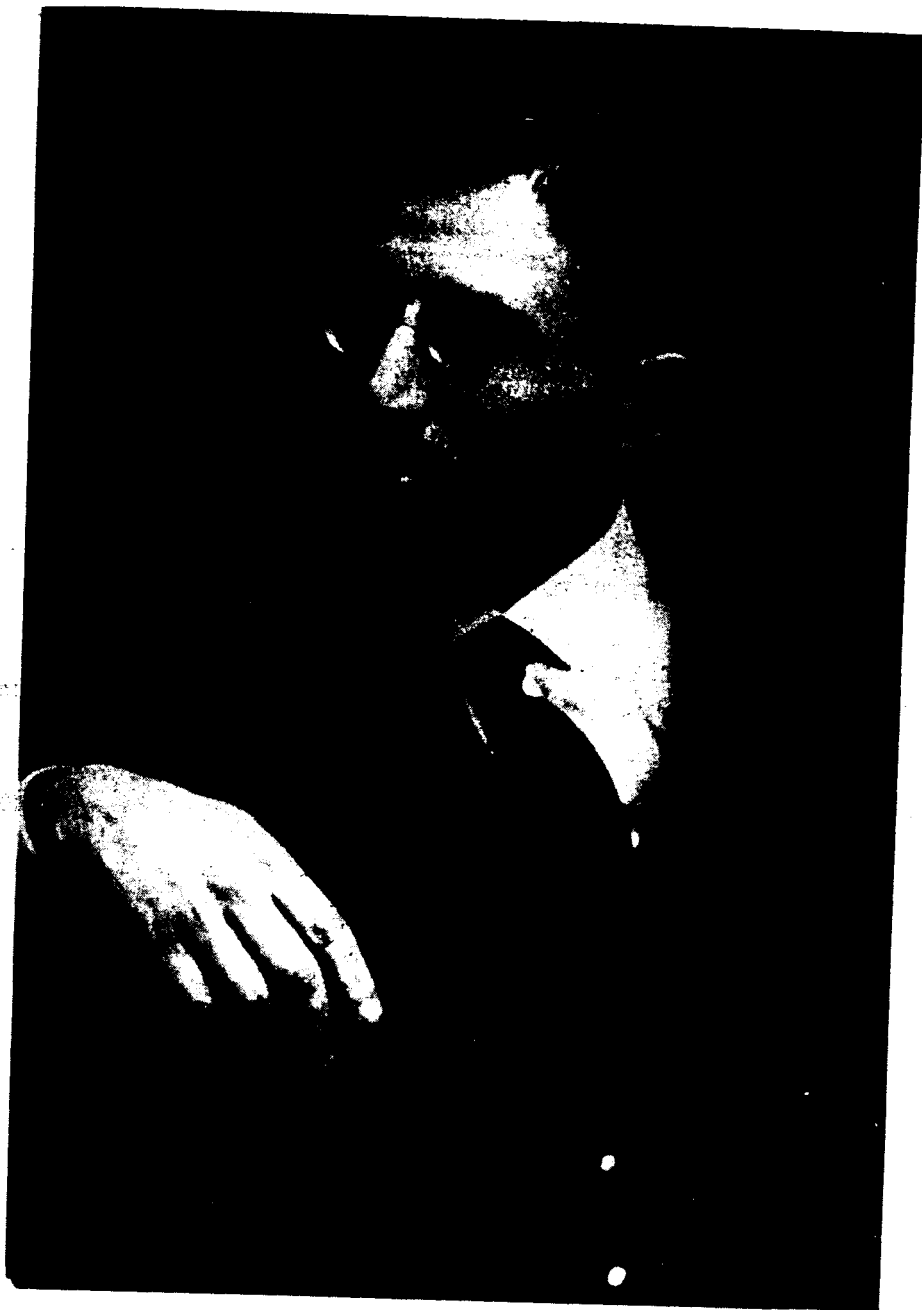
זלמן רייזען (1887-1941) *

(שורות מתוך הזיכרון)

זלמן רייזען היה אחד הנציגים המובהקים של דור מבקיעי הדרך ובוני הרנסנס התרבותי היהודי בעשורים הראשונים של המאה העשרים. הוא גם היה אחד הלוחמים הפעילים ביותר והמסורים לקיומה וצמיחתה של לשון יידיש המודרנית וליצירה בידיש בשנים הקריטיות של לפני החורבן. שורות המסה הזו אינן בבחינת תרשים ביוגראפי, אף לא נסיון להעריך את תרומתו של זלמן רייזען לפילולוגיה ולמחקר הספרות בידיש. נושא מעין זה היה דורש מחקר מקיף או אף יותר ממחקר אחד, כתוב בידי מומחים בעלי מקצוע. כאן יש נסיון להתוות כמה קווים של איפיון האיש ופועלו עליידי אדם, שהיה בנעוריו בן-עירו, נקלע ונשזר יחד עימו בחוג תרבותי אחד, והיתה לו הזכות לפרסם לראשונה את דבריו ברבים בהדרכת ידו העורכת.

דרכו של זלמן רייזען אל מלאכת הבניה של תרבות יידיש היתה בפרטים רבים זהה עם דרכם של בני-דורו ועמיתיו למאבק. הוא נולד בעיירה קטנה, במחוז מינסק (קויֶדְאָנוב). אביו היה מן המשכילים ושלח את בנו לבית-ספר רוסי במינסק, שבו הוא השלים את חוק לימודיו. הודות לבית-הספר הזה צבר זלמן רייזען ידיעה נאותה בלשון הרוסית וספרותה, ואף הצמיח את עניינו הרב להלן בתחום הביקורת הרוסית המודרנית. בית-הספר הרוסי העניק לו את מושגי-השתיה בתרבות האירופאית בת-הזמן, אך בשום אופן לא הרחיק אותו מלשון-הקאָם שלו ומסביבתו היהודית העממית. אדרבא, ניתן לשער, שיסוד ה'פּאָלקוים' (הזרם העממי), האהבה לעם הפשוט,

* מסתו של ההיסטוריון וחוקר הספרות מיכאל אסטור ראתה אור ברבעון 'אויפן שוועל' (על הסף), הבטאון של הליגה למען יידיש בניו-יורק, חוברת 260, אוקטובר-דצמבר 1985, עמ' 1-5. זלמן רייזען, הנאמן והמסור בכל ליבו ליידיש ולתרבותה, חוקר ומלומד, סופר ועורך, ממייסדי מכון יו"א ומסוללי דרכו, ובעיקר מחבר הלקסיקון בן ארבעת הכרכים של סופרי יידיש באשר הם שם (הופיע בהוצאת בוריס קלצקין ב-1928-1929). מחבר המסה היה ידיר קרוב של זלמן רייזען, והדברים הכתובים במסה הם בלי ספק בבחינת מקור מהימן. חומר מעניין ובעל ערך על זלמן רייזען ופועלו פורסם בכרך 2 במחזור החדש של יוואָ בלעטער, ניו-יורק, 1994, דהיינו: שמואל קאסאָוו: 'זלמן רייזען און זײַן געזעלשאַפֿטלעך-פּאָליטישע אַרבעט 1915-1922', עמ' 67-97; דוד אליהו פישמן (עֶרָה על פי החומר שנאסף בארכיונו של לײַזֶר ראָן ז"ל): 'ביבליאָגראַפֿיע פֿון זלמן רייזענס ווערק', עמ' 88-125. ברשימה הביבליוגראפית הזאת נרשמו 358 ערכים.

זלמן רייזען בשנות העשרים של חייו

שהיתה מטופחת ונגרסת מאד בקרב האינטליגנציה הרוסית, דירכנה בליבו של זלמן רייזען הצעיר את המערכת הרגשית החמה כלפי המון העמלים היהודי וכלפי לשונו, שהאנטישמיות, המתבוללים ואף הציונים החתימו בכינוי הגנאי 'זארגון'¹. זלמן היה אחיו הצעיר של הסופר והמשורר אברהם רייזען (1876-1953), אשר הכריז על סף המאה העשרים, יחד עם הוגה הדעות חיים זיטלובסקי (1865-1943) על יידיש כעל הלשון הלאומית של העם היהודי. עוד בהיותו תלמיד בבית-הספר הרוסי במינסק נהג זלמן רייזען לקרוא בלהיטות את מאמרי אחיו אברהם וחיים זיטלובסקי, שהאצילו עליו את רוח היידישיזם המודע והעקבי לאורך כל ימי חייו. היידישיזם של זלמן רייזען לא הצטמצם בהצהרות לטובת יידיש, אף לא בפעילות כעיתונאי ביידיש. הוא הפך לאחד ממניחי היסוד של תרבות יידיש המודרנית. אחת העלילות הנפוצות ביותר נגד יידיש היתה הרעה, שלידיש אין בעצם דקדוק. חיים זיטלובסקי ביטל עלילה זו במסותיו החריפות והמבריקות. זלמן רייזען, לעומת זאת, בהיותו בן 21, הציג לעצמו כמטרה להגדיר באורח שיטתי ולקבוע את הכללים הקיימים למעשה בלשון יידיש החיה והמדוברת. ב־1908 הוא הוציא לאור את ספרו פֿאַלשטענדיקע יידישע גראַמאַטיק (דקדוק מלא של יידיש) – מעשה שהיה בימים ההם חלוצי לכל הדעות. הספר הופיע להלן במהדורה מורחבת וערוכה־מחדש ב־1920. כותרתו היתה גראַמאַטיק פֿון דער יידישער שפראַך (דקדוק לשון יידיש). על ההתקדמות ממהדורה למהדורה במשך 12 שנים עשוי להעיד השינוי שחל בכתוב של יידיש בהשתתפותו הפעילה של המחבר. בהקדמה למהדורה זו הגדיר רייזען את מטרתה של הפילולוגיה הלאומית של יידיש, "לא רק כמחקר תיאורטי של יידיש אלא גם כלי יעיל במחקר למען השלמת לשוננו ושיכלולה, נפוייה מסיגים, כדי להעשירה ולהפכה מכשיר יעיל לפיתוח התרבות היהודית המודרנית לכל גילוייה".

שונאי ישראל ברוב בורותם טענו, שספרות ביידיש כלל אינה קיימת למעשה, ואם אמנם נעשה משהו בתחום הזה, הרי אין זה אלא חזיון חדש לחלוטין, מקרי ונטול שורשים. ואז התמודד זלמן רייזען והוציא ב־1914 את הלעקסיקאָן פֿון דער יידישער ליטעראַטור און פּרעסע (הלקסיקון של ספרות יידיש ועיתונותה), שכלל חומר ביוגרפי וביבליוגרפי לא רק אודות הספרות החדשה ביידיש, אלא גם אודות הספרות העתיקה, שהתקמה מאז ימי־הביניים. מתוך מפעל ראשוני זה עלה וצמח הלקסיקון בן ארבעת הכרכים: לעקסיקאָן פֿון דער יידישער ליטעראַטור, פּרעסע און פֿילאָלאָגיע 1928-1929. הגידול פי ארבע וההתרחבות של מפעל זה משקפים לא רק את תוספת האינפורמציה והנתונים שנצטברו ברשותו של המחבר, אלא גם את הצמיחה הדראמטית של ספרות יידיש על פני כל תפוצות היישובים היהודיים מאז 1914. הלקסיקון החדש של רייזען היה ונשאר עד היום מפעל זיכרון מדעי ממדרגה ראשונה, שנשורים בו עושר החומר הביוביליוגרפי בניתוח ספרות־ביקורתי של היצירות ואיפיון קולע של יוצריהן. והרי זה ממש בבחינת פלא־פלאים. כיצד עבודת ענקים מעין זו בוצעה ממש בידי של איש אחד בלבד. יתר על כן, איש טרוד בהמון פעילויות אחרות, שעשה את מלאכתו ללא מְטָה של עזורים, בלעדי מחשבים, בלעדי קרנות וסובסידיות כספיות, שבימינו שום מפעל

מדעי אינו עשוי לצאת מן הכוח אל הפועל. לפיכך מהווה הלקסיקון של רייזען שלמות ממנו ובו, מפעל של יד-אמן, ולא צירוף וקומפילאציה של ערכים המתחברים לא פעם באורח בלתי אורגני כפי שזה מתגלה במפעלים המשותפים של ועדות-ביצוע.

ב-1939 עבד רייזען על כרך השלמות ללקסיקון שלו, שעניינו היה להשלים ולציין את הפעילות היוצרת של הסופרים והמשוררים במשך עשר השנים האחרונות, מאז הופעת ארבעת הכרכים (1929), וכן להוסיף את הדמויות החדשות והיצירות החדשות, שראו אור בשנות השלושים באשר הם שם. אלא שלא זכה להשלים את מפעלו.

אלו הן רק שתי דוגמאות מתוך שפע תרומותיו עתירות-הדעת לשני ההבטים של תרבות יידיש המודרנית – הלשון והספרות. ואין כל אפשרות במסגרת מסה זו למנות אפילו את החשובים ביותר מפרסומיו של זלמן רייזען. אפשר שדי בציון, כי בתחומה של הלשון מילא רייזען תפקיד בימי מלחמת עולם הראשונה – בעל איכות אינשנית בהחדרת הכתיב החדש והראציונאלי, תחת הכתיב הקודם, הבלתי מהוקצע, שנהג לחקות את הכתיב הגרמני. הכתיב החדש הביא במשך הזמן לתיקון שיטתי ולניסוח תקנות לכתיב אחיד ביידיש, שעליו שקד חבר תלמידי-חכמים ביוו"א.

יתר על כן, זלמן רייזען פיתח והציג בכתיביו, בתרגומיו המדעיים ובפרסומיו בעיתונות מופת של לשון יידיש כללית, נקייה מסיגים ועשירה בביטויים אידיאומאטיים. לשונו זו בלטה בניגוד ובפער בינה לבין לשון העיתונים המשובשת והשזורה זרויות וגרמניזמים.

זלמן רייזען מצא כתבים נשכחים וזנוחים של סופרי יידיש בעבר, ובעיקר של סופרי ההשכלה ביידיש, והוציא לאור קובץ בשם פון מענדלסאָן ביז מענדעלע (ממנדלסון עד מנדלי, הוצאת 'קולטור-ליגע' בווארשה, 1923, 418 עמ'). הוא גם כתב ספרי לימוד לבתי-הספר החילוניים, שלשון הוראתם היתה יידיש, וכן פרסם מחקרים בתחומי הפולקלור היהודי ואורח-חיים, ההיסטוריה, הפילולוגיה ומחקר הספרות.

עם כל זאת לא היה רייזען איש-מדע הרכון של שולחן עבודתו, אלא איש-ציבור שהיה מעורב במוקד של הפעילות החברתית. הוא לא היה חבר מפלגה, אף לא פוליטיקאי, אבל הגשים באישיותו את הדמות הנעלה והיפה ביותר של עסקן-ציבור באירופה המזרחית. תופעה מעין זו אין לה, למשל, אח ודוגמה באמריקה, ואף אין לה אקוויוואלנט באנגלית.

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה הזדמן לרייזען לא פעם להגיע ולהשתתף בוויילנה. מ-1915 הוא השתקע בוויילנה ונטה שם את ביתו. מילא, יאמר מי שיאמר, שזלמן רייזען היה 'ליטוואק', ועל כן נמשך באורח טבעי אל העיר הגדולה היחידה במחוזו הרחב. אך לא בכך היה ייחודה של וילנה היהודית. בעניין זה נוכל להביא את עדותו של יהודי פולני מווארשה, שאי אפשר לחשוך בו במשוא-פנים. כוונתי ליצחק לייבוש פרץ.

כאשר הוצגה בשנת 1913 השאלה היכן להקים את המוזיאון האתנוגראפי

היהודי, כתב פרץ באחד ממאמריו, שכותרתם הכללית המשותפת היתה 'אין מין ווינקעלע' (בקרן הזווית שלי) בזו הלשון: "שיתנו ויתרמו (עשירי פטרבורג היהודים), יבנו ויפתחו מוזיאון יהודי – בוויילנה! זו עיר יהודית, עיר נאם בישראל, לב ליבה של ליטא היהודית – ירושלים דליטא!". ולהלן, מאוחר יותר, הוא הצהיר מחדש במאמר שכותרתו 'פֶאָר ווילנע' (למען וילנה): "ועלי להמשיך ולעמוד על שלי: אם עלינו לבחור בין 'ערינו' – הרי לא פטרבורג היא המקום, השוכנת מחוץ לתחום המושב, לא וארשה, שחיי ציבור יהודיים ממש כדבעי כמעט ואינם אפשריים בה כלל, אלא דווקא ירושלים דליטא, אך ורק וילנה". המוזיאון האתנוגרפי היהודי, שהיה אמור לכלול את אוסף הפולקלור העשיר של ש. אַנֶּסקי ומשלחתו (1910-1914), אמנם הוקם בוויילנה, אף כי לא בהיקף המתוכנן, בעטייה של מלחמת העולם הראשונה והמהפכה ברוסיה. לענייננו מן הראוי לציין, שזלמן רייזען היה אחד המייסדים של החברה ההיסטורית-אתנוגרפית היהודית, שרק הודות לה נתאפשרה הקמתו של המוזיאון.

וכך היה גם להלן, בראשית שנות העשרים, כאשר החלו להתווכח על מקום הקמתו של המכון המדעי היהודי. הברירה היתה: בברלין או בוויילנה. ושוב הוחלט על וילנה, וגם הפעם היה זלמן רייזען בין היוזמים, המייסדים והעסקנים החשובים של המכון, הידוע עד היום בכינויו בראשי תיבות "יוו"אָ" (יידישער וויסנ־שאַפֿטלעכער אינסטיטוט).

הוא גם היה פעיל מאד במערכת ההשכלה ובתי הספר, הרצה הרצאות בסמינר למורי יידיש בוויילנה, היה פעיל בחברת-ההשכלה של וילנה 'ווילביג' (ווילנער יידישע בילדונג־געזעלשאַפֿט). זמן מה הוא היה יושב־ראש של אגודת הסופרים והעיתונאים בוויילנה ונציגה במועדון פֶאָן היהודי. אפשר לשער, שלא היה כלל, לכל הנכון, אירגון חברתי-תרבותי יהודי, שזלמן רייזען לא השתתף בו. ויש להדגיש, שחיי החברה בקרב יהודי וילנה היו אינטנסיביים ורבי־מעש באורח בלתי רגיל. ההתעניינות בספרות ובאורחות תרבות למיניהם היתה רבה מאד מאד, וזלמן רייזען, שהיה יידישיסט בכל רמ"ח אבריו ובשני המובנים (אוהב יידיש וחוקר יידיש), היה בלי ספק אחד מראשי המדברים. עם כל זאת היה האיש ענו וצנוע, התרחק מכל רדיפת כבוד ועשה את עבודתו הברוכה למען העם בחריצות, בשקט, בהתמדה ובצנעה.

זלמן רייזען הצטיין בתפקידו בעורך. הוא החל את פעולתו כעיתונאי מנעוריו, וכתב לא מעט מאמרים ומסות. ולהלן, במשך 20 שנים תמימות (מ־1919 ועד 1939) הוא היה עורכו של היומון ווילנער טָאָג (יומה של וילנה), שהחל ממרץ 1937 נקרא אונדזער טָאָג (היום שלנו). כתובת המשנה 'אומאַפהענגיקע יידישע צייטונג' (עיתון יהודי בלתי תלוי) לא היתה סתם מליצה, אלא אמת לאמיתה. העיתון לא היה בטאונה של מפלגה כלשהי, אך הוא לא היה אדיש כלפי הבעיות והוויכוחים שהתנחשלו בעם ובעולם. בציבור היהודי הלא־גרול ביותר של וילנה הודפסו ונפוצו 5 יומונים ביידיש – שלושה מהם נערכו ופורסמו בוויילנה, שניים הוסיפו עמודים מקומיים אל עמודי החדשות של עיתוני וארשה. הווילנער טָאָג עלה בתפוצתו על כל יתר העיתונים. עובדה זו עשויה להעיד על משקלו של הציבור

היירדישיסטי והחילוני בקרב קהילת היהודים וכן על רמתו התרבותית. באשר
הוויילנער טאָג היה עיתון רציני, עקרוני, ואפשר לומר – גם מחמיר. הוא לא נכנע
לטעמו ההמוני של האספסוף ולא פרסם כלל סנסאציות ושערוריות. גם לא
נתפרסמו בו רומאנים זולים למשרתות בהמשכים. העיתון הגיש לקוראיו
אינפורמציה עשירה וסולידית מן המתרחש בעיר, במדינה ובעולם והוסיף עליה
מאמרי־מערכת רציניים, פלייטונים היתוליים, כתבות בעלות משקל מחוץ־לארץ,
ידיעות מפורטות על חיי התרבות של היהודים בתפוצותיהם, מאמרים מתחום המדע
הפופולרי וכן העלה חוות־דעת שונות והשקפות מנוגדות, מהן לאו דווקא מקובלות
וחביבות על העורך.

כל יום ששי יצא הוויילנער טאָג במתכונת כפולה, ובין עמודיו היה מדור מיוחד
לספרות ולתרבות ('ליטעראַטור און קולטור'), אשר בו נתפרסמו, בין היתר, שירים
וסיפורים של סופרי וילנה, בעיקר הצעירים שבהם, וכן מסות ביקורת של העורך
עצמו (החתומות לעתים בכינוי 'קלנימוס'). העיתון היה מופיע ביום ששי במספר
עותקים גדול יותר מאשר בימי החול, באשר היו לו גם חותמים הרחק מעבר
לתחומה של וילנה, כגון בווארשה ובערי פולין האחרות, ואפילו בחוץ־לארץ. בכל
מקום הכירו בוויילנער טאָג כבטאון המנחה והמנהיג של היידישיזם. זה לא היה,
כאמור, מפעל מפלגתי, אף לא עסק מסחרי של חברה פרטית כלשהי. העיתון יצא
לאור עליידי קואופרטיב של מדפיסים ועיתונאים. כל משתתף זכה למידה הגונה
של חופש בבחירת נושאו ובהבעת דעותיו, אך הסגנון הכללי והרוח של העיתון,
טוהר הלשון, עקביות הכתיב, איכות החומר הספרותי והתרבותי נאצלו אליו הודות
להנהגה המנוסה והמסורה של זלמן רייזען.

רייזען התייחס במידה רבה של עניין, אהדה ופתיחות כלפי כוחות היצירה
החדשים. המשוררים והמספרים הצעירים, בני שכבות העוני בציבור היהודי
בוילנה, שהתחברו אל הקבוצה 'יונג ווילנע' (וילנה הצעירה), חייבים את 'מצעדם
אל ספרות יידיש' לזלמן רייזען, שהקדיש להם מדור מיוחד בעיתון ווילנער טאָג
ב־1929, והדפיס אף להלן מיצירותיהם על פני טורי עיתונו. עובדה זו צויינה הן על־
ידי אנשי יונג ווילנע, והן עליידי זולתם. ונדמה, שמעולם לא הוזכר, שזלמן רייזען
היה לא רק בן למשפחת משוררים (אביו קלמן, אחיו אברהם ואחותו שרה כתבו
שירים) אלא גם הוא עצמו כתב שירים בהסתר ובאי־רואים. על כשרונו כמשורר
עשוי להעיד תרגומו ליידיש של שירו של פושקין של *Брожу на я вдоль улиц шумных* (כלום משוטט אני לאורך רחובות סואנים)², בגליון מיוחד של
הוויילנער טאָג לכבוד יום השנה ה־100 למותו של המשורר הרוסי הגדול, ואף
תרגום של מזמורי שלושת מלאכי השרת מתוך ה'פרולוג בשמים' של פאוסט³,
שנכלל במסגרת רשימת ביקורת על נסיונו של פלוני לתרגם את פאוסט ליידיש.
ואין כלל ספק, שמידת רהיטות כזאת בחריזה, מומחיות של רב־אמן בשימוש ביידיש
עשירה ואידיואומטית, רגישות דקה אל הסגנון והרוח של כתיב־המקור עשויות
להתהוות אך ורק לאחר נסיון ממושך של כתיבת שירה. ומי יודע כמה תרגומים
אמנותיים ויצירות משלו הניח רייזען סמויים מן העין וחבויים במגירה?...
זלמן רייזען הפליג לא פעם למרחקים ושוטט בחוץ־לארץ בשליחות תנועת־

התרבות של יידיש. בשנת 1930 הוא הוזמן להרצות מחזור של הרצאות בארצות-הברית. את מאמרי הדו"ח שלו על מסע זה הוא הכתיר בשם 'פֶּון אַטלאַנטיק ביז פּאַציפִיק' (מן האוקיאנוס האטלנטי ועד לאוקיאנוס השקט). בשנת 1932 הוא עבר על פני הערים והמושבות של ארגנטינה. אף מסע זה הוא תאר בחמימות רבה בשורת מאמרים. כלום היתה לו אפשרות להגר מפולין, מחמת מצב היהודים שהלך והידרדר ונראה היה חשוך וּמְיֵאֵשׁ? ניתן לשער, שְׂכָן, על אף כל הקשיים הצליחו סופרי יידיש אחדים לחמוק מעמק הבכא הפולני ולהגיע לאמריקה הצפונית, לאמריקה הדרומית או לאוסטרליה. אחיו של זלמן רייזען, הסופר אברהם רייזען, חי באותה תקופה בארצות-הברית, אלא שזלמן רייזען היה שייך לאותם היהודים, שפשוט לא היו מסוגלים לתאר לעצמם קיום מעבר לתחום-המושב בן שלושת המיליונים, שהיה מפוזר על פני פולין, עריה ועיירותיה. הוא היה שייך למספר העסקנים היהודים המנהיגים, שאמנם לא נולדו בוויילנה, אלא הפכו לוויילנאים לפי בחירתם. הם לא ביקשו לעצמם בית אחר, מאשר בעיר הזאת, הדלה והמרוששת, אך מבחינה רוחנית – עשירה וזוהרת. וכך אמנם נספה זלמן רייזען יחד עם עירו – ולא מידי אותם הרוצחים. הוא נספה עוד לפני שהחלה השחיטה הגדולה של הקיבוץ היהודי בוויילנה.

הפרטים הכתובים בכרך השמיני של הלעקסיקאָן פֶּון דער נײַער ייִדישער ליטעראַטור (ניו-יורק, 1981, עמ' 478-479) סובלים מְחָסֵר ואי-ידיק בפרטים ובלבול ביחס לתאריכים. כותב הדברים האלה היה שותף לגורלו של זלמן רייזען בשנה הראשונה של דרך-הייסורים שלו. על הסיום הטראגי של חייו קיימת עדות בכתב, מפיו של פלוני אהרן רובין, שנמסרה במכתבו ממינכן לסופר דניאל טשארני, מיום ה'30 בינואר 1956. מכתב זה נמצא עתה בארכיון של יו"א בניו-יורק. העובדות האמורות במכתב הזה מתאימות לאינפורמציה שהגיעה אלי עוד ב'1941, סמוך ליום ההתרחשות, בדו"ח על כך באחד התזכירים של ממשלת-הגולה הפולנית בלונדון. עתה מן הראוי להוסיף כאן את הפרק העצוב הזה בביוגרפיה של זלמן רייזען, לאמור:

עד ימי אוגוסט 1939 המשיך העיתון ווילנער טאָג / אונדזער טאָג להחזיק בעמדת-הביניים בין מגמות השמאל הפרוסובייטי, שחלק גדול מקוראיו ואף משתתפיו נהו אחריהן, לבין נוסח מתון, מפני הסכנה הממשית ביותר שהעיתון ייסגר על-ידי השלטונות הפולניים ומשתתפיו ועובדיו יוגלו אל מחנה-העינויים בקארטו-ברזה. אבל כאשר אל תוך האווירה המתוחה, אווירה של ערב-מלחמה, פרצה כפצצה ב'23 באוגוסט הידיעה ממוסקבה על חוזה-הידידות בין ברית-המועצות וגרמניה (הידוע בכינוי 'חוזה מולוטוב-ריבנטרופ') – נתן זלמן רייזען ביטוי לתגובת האכזבה הכללית במאמר-מחאה חריף נגד מעשה הבגידה הזה של השלטון הסובייטי. ביום ה'10 בספטמבר פרצו צבאות גרמניה הנאצית לפולין, ואילו ב'17 בספטמבר פלשו צבאות ברית-המועצות אל ארמת פולין כדי לזכות בחלקם בטרף הזה. ביום ה'19 בספטמבר לפנות בוקר הם נכנסו לוויילנה. מרים רייזען, רעייתו של זלמן, אמרה: "הסירו מעל ראשנו את פסק-דין המוות, וחבשו אותנו במאסר עולם". בשביל בעלה ועוד 1,800 וילנאים אחרים, בני כל העמים, המעמדות

והזרמים קיבלה מטאפורה זו חת־שתיים משמעת קונקרטיה מאד ומאויימת. כאשר הִנְק.ו.ד. (הבולשת הסובייטית) התמקמה בוויילנה החל תהליך פרוץ של מאסרים המוניים. בעיקר – על פי הלשנות של אנשי ה'שמאל' המקומיים או סתם קארייריסטים ומלחכי־פינכה, שביקשו למצוא חן בעיני השליטים החדשים.

בין היתר הגיעה, כנראה, קובלנה והלשנה נגד העיתון אונדזער טאָג ועורכיו זלמן רייזען ויוסף טשערניכאָוו (שהצטרף כעורך במרץ 1937). עיקר הטענה: זה הוא עיתון אנטי־סובייטי, והא ראייה: מאמרי־המחאה של רייזען נגד הסכם מולוטוב־ריבנטרופ. ב־1 באוקטובר נאסרו זלמן רייזען ויוסף טשערניכאָוו, ויחד איתם – בנו של רייזען שאול, שהיה כותב בעיתון את טורי המערכת, ובנו של טשערניכאָוו – כותב שורות אלו⁴. תחילה הם ישבו בבית־הסוהר 'לוקישקי' בוויילנה, אך כאשר השלטונות הסובייטים החליטו להעביר את השלטון בוויילנה לידי הליטאים – העבירו את כל האסירים אל השטחים שהיו בתחום הכיבוש הסובייטי ובשליטתם. הם הפרו בזה את החוק הבינלאומי, והרף כל הטענות והמענות של ממשלת ליטא הידידותית, לא עלה כלל בדעתם להחזיר את האסירים למקומם. שבועות אחדים הוחזקו אסירי וילנה בביאליסטוק, בעיקר קבוצה קטנה של בונדאים וסוציאליסטים פולנים, שהוגלו להלן לבית־הכלא המרכזי של הִנְק.ו.ד. במינסק, מקום בו הוצאו להורג בתאיהם יחד עם אסירים פוליטיים אחרים, לפני שהגרמנים פָּכְּשוּ את העיר ביוני 1941. כל אסירי וילנה הועברו לעיירה וילייקה, המרוחקת מוויילנה ב־100 ק"מ בערך.

שם החלה סוף סוף החקירה כביכול. את זלמן רייזען האשימו שהוא היה עורכו של בטאון אנטי־מהפכני בונדאי־טריטוריאליסטי (צירוף מוזר ביותר!), שהוא ניהל בלי הרף מסע־של־רכילות שיטתי נגד ברית־המועצות. ולא היתה כלל חשיבות אם האשם הודה או לא הודה, אם אמנם היו הוכחות לאשמתו או שמא כלל לא היו בגמצא הוכחות מעין אלה. איש מן הווילנאים לא הועמד לפני שופטי בית־דין. את סיכום עניינם העבירו למוסקבה, ושם קבעה המועצה המיוחדת לכל אחד את מספר שנות המאסר במחנה־עבודה: לאחד – חמש שנים ולשני – שמונה שנים, והכול לפי אותה הנוסחה: 'יסודות מסוכנים מבחינה חברתית'. לאחר הודעת פסק־הדין היו נוהגים לשלח את הנידונים אל מחנות עבודה מרוחקים, בדרך־כלל אל אזורי הצפון.

מפני סיבות בלתי ידועות, לא נחפזו גוזרי הִנְק.ו.ד. להשלים את הפרוצדורה כלפי חלק מאסירי וילנה. ביניהם היו גם זלמן רייזען ויוסף טשערניכאָוו. אילו היו משלחים אותם בזמן לעומקה של רוסיה או לסיביר, היה להם סיכוי סביר להחזיק מעמד עד לחנינה שניתנה לכל האסירים בעלי האזרחות הפולנית. חנינה זו הוכרזה ב־3 ביולי 1941, בעקבות הצטרפות ברית־המועצות למלחמה נגד הגרמנים בברית עם אנגליה והממשלה הפולנית הגולה בלונדון. ואז, כמובן, הם היו משתחררים כמוהם כאלפי מגורשים אחרים, והיו בסופו של דבר מוצאים דרך לעזוב את ברית־המועצות.

אלא שלא כך קרה. זלמן רייזען, יוסף טשערניכאָוו ואחיהם לצרה נשארו אסורים וסגורים בתאים המחניקים והגרושים של בית־הכלא בוילייקה עד ה־22 ביוני 1941,

היום בו גרמניה של היטלר התנפלה בכל כוחה ועוצמתה על ברית-המועצות, שלא היתה כלל מוכנה למפנה מעין זה. במבוכה שבאה בעקבות הסתערות-הבזק הגרמנית והנסיגה המבוהלת והמבולבלת של הצבא הסובייטי וכל הארמיניסטרציה, מילא ה־נ.ק.ו.ד. בקדחתנות את הפקודה המפורשת לפנות למזרח גם את האסירים הפוליטיים, ובשום אופן לא להשאיר אפילו אחד מהם מאחור, כל עוד הוא חי. ולא היתה רכבת לפינוי. והנה דבריו של אהרן רובין במכתבו הנ"ל לדניאל טשאָרני – פשוטם כמשמעם:

"הריני נמצא תודה לאל בין החיים, באשר במצעד שלנו ברגל מבית-הסוהר בויליקה, תחילה לכיוון מינסק ואחר-כך שינו את הכיוון לבוריסוב, לא היה בכוחם של כל הצועדים להחזיק מעמד. את אלה שלא הצליחו להחזיק מעמד כגון טשערניכאָו, רייזען, כוואָלעס מבית-חרושת 'אַלקטריט', המיתו הבולשביקים ביריות. גורלם של רבים-רבים ממכרינו היה כגורל הנ"ל (- -) עד אשר הגענו לבוריסוב הומתו בדרך זו כ־400 איש"⁵.

באורח זה תמו באחת חייהם של זלמן רייזען וידידו, הלוחם עימו על תרבות-יידיש לתחומיה וענפיה, יוסף טשערניכאָו. אין אפשרות לקבוע בדיוק את תאריך מותם. זה היה, לכל הנכון, ב־24 או 25 ביוני 1941. כאשר רייזען הומת אי-שם בכביש של מולדתו רוסיה הלבנה לא מלאו לו עדיין 54 שנים. רעייתו מרים היתה בגיטו וילנה עד חיסול הגיטו, ולהלן הסתתרה בעליית גג, אך ב־12 בנובמבר 1943 תפסו אותה הגרמנים והמיתוה ביריה. הבנים שלהם נשארו בחיים.

הערות

- 1 ז'ארגון הוא בעצם עָגָה, תת-סוג בשפה תרבותית ומדוברת. מדברים למשל על ז'ארגון של גנבים' או ז'ארגון של כליזמרים', המודגם ברומאן של שלום-עליכם 'סטמפניו', פרק שלישי (סטעמפעניוס הכנות). בכינוייה של יידיש כז'ארגון', היה טעון, בלי ספק, יחס של זלזול, לאמור: אין זו לשון כיתר הלשונות, אלא עגה עממית בלבד.
- 2 השיר תורגם לעברית ופורסם כבר ב־1899 בידי דוד פרישמן: משירי פושקין הוצאת ועד החברה מ'פיצי ההשכלה בין היהודים ברוסיה', ס"ט פטרבורג, תרנ"ט עמ' 12-13. השיר נקרא במהדורה זו 'נגינות' והוא פותח במלים "כִּי אֶצֵא בְּרַחוּבוֹת הוֹמִיּוֹת לְשׁוֹחַ". תרגום מאוחר יותר מצוי בספר א. פושקין מבהר שירים ליריים, תרגום יעקב ז'ק, הוצאת 'עקד', תל-אביב, תשכ"ז, עמ' 70. שם השיר במהדורה זו "אם אֶשׁוּטְט בְּעִיר סוֹאָנָת".
- 3 ראה: גיתה: פאוסט, תרגום יצחק פֶּפֶפֶי, הוצאת דביר, תל-אביב, 1975, עמ' 19-20.
- 4 במכתב מקובנה מיום ה־20 בנובמבר 1939 כותר החוקר ז. קלמנוביץ לבנו בארץ, בין היתר, את הדברים הבאים: "כמרומני שכתבתי לך כבר שרייזען ושואול, וטשרניכוב ומיקה אסורים ברוסיה. עדיין לא נשמע דבר על אודותם. בכלל, מספרים דברים נוראים על הנאסרים. ז'לְזִינְקוֹב וְאָרְלִיך (ממנהיגי ה'בונד') נאשמים בריגול. בונדאי אחד מביאליסטוק גולדמן, חבר העירייה, נאשם ע"י מי שהיה פקיד של הבולשת הפולנית, שהוא – גולדמן – היה גם הוא פקיד הבולשת. שני מורים מווילנה מעידים אל אָנָה רוֹזֶנְטַל (מפעילות ה'בונד' ומערכת החינוך 'צישאָ'), שהיא היתה סוכנת האוֹחְרָאנָה הצארית. ומאסרים-מאסרים לאלפים בחבל הנספח של רוסיה הלבנה: סוחרים,

בונדאים, ציונים. כך מתבצר המשטר הרוסי במקומות אלה. עלו לראש חדלי אישים. גם את זה יש לסבול. אין אפשרות להתנגד". ובגלויה מווילנה, מיום ה'8 בפברואר 1940, הפותחת בהבעת צער על מות ידידו וילי לאצקי בתל-אביב, הוא מוסיף: "תמהני על מאיר יערי: עדיין הוא מחזיק בתומתו, עדיין הוא חושב שאפשר להצדיק מתוך השקפה אנושית את שכננו הגדול במורח. אין אני יכול לעמוד אף רגע על נקודת מעמד של אותם האנשים התמימים. הנה המקרה של הרייוזעניס והטשרניכובים – שם קיר אטום, אין אפשרות להניע מה שהוא, הר כיסה את האנשים ואי אפשר להזיזו. רגש אנושי אינו שולט שם." - - -

5 והרי נוסח המכתב כלשונו: "געפֿין איך זיך גאָט זיך דאָנק צווישן די לעבעדיקע, ווייל אין אונדזער פּאָבאָד פֿון ווילייקער טורמע צו פֿוס פֿרייער קיין מינסק און נאָכהער שפעטער האָט מען אַ קערעווע געטאָן אויף באַריסאָוו, האָבן די אַלע גייער, צום ביישפּיל, ווי טשערניכאָוו, זלמן רייזען, כוואָלעס פֿון עלעקטריט, דעם פּאָבאָד ניט אויסגעהאַלטן און זינען ביי די באַלשעוויקעס אַוועק נאָ ראַסכאָד. און ניט נאָר זיי אַליין, פֿילע און פֿילע באַקאָנטע האָבן געהאַט דעם זעלבן גורל. (- -) ביז מיר זינען קיין באַריסאָוו אָנגעקומען זינען אַוועק ביי 400 מענטשן אויף ראַסכאָד". (המילה 'ראַסכאָד' פירושה 'הוצאות', זהו, לכל הנכון, המינוח המשרדי ברו"ח של מובילי מצעד-האסירים. הסחורה סופקה, ההוצאה היא... ואולי זה ביטוי מקובל בעגת האסירים, המציין הוצאה להורג.

ההערות והמילואים נרשמו ע"י העורך

נספח

זלמן רייזען על ברוך וירגיליפהן

ברוך מרדכי כהן (1833-1936), שהכול קראו לו וירגילי, על פי כינוי המחותר שניתן לו ב־1905, עת חזר לרוסיה משווייץ, אשר בה היה פעיל בוועד־החור"ל של מפלגת ה'בונד'.

אף וירגילי, כמוהו כזלמן רייזען, נתגלה כאחד מאישי המופת של ארץ היידיש בירושלים דליטא. הוא הצטרף ל'בונד' ב־1899 והיה נאמן למפלגתו ולרעיונותיה עד נשימתו האחרונה. דודו, מרדכי בן הלל הכהן, היה סופר עברי, אביו יצחק היה מחסידי חב"ד ואחותו – רוזה כהן – היתה עסקנית פועלים ידועה בארץ־ישראל. זו היתה אימו של יצחק רבין ז"ל. בימי פעילותו בהומל, בשנים 1900-1901 הוא ערך יחד עם יוסף חיים ברנר את עיתון המחותרת של ה'בונד' דער קאָמף, ואחרי שובו משווייץ להומל – הוא אירגן את ההגנה העצמית היהודית, שהיתה פעילה בימי הפוגרום ב'זיטומיר, וכן השתתף ואף נפצע בקרבות הרחוב בעיר הפועלים לודז' (ביוני 1905). תולדות חייו הם שרשרת רצופה של מעשים ומאבקים – עד בואו לוויילנה ב־1918.

על פעילותו בוויילנה בקרב הקהילה, מוסדות התרבות והחינוך, המכון המדעי היהודי יו"א אפשר היה לספר אגדות. כל איש וכל ילד בוויילנה הכיר את הגבר

גבהי־הקומה, עטור הזקן וגלוי־הראש, בעל העיניים הטובות, שהיה עובר ברחוב כאילו בכוננות תמידית להושיט עזרה לזולת.

נאמנותו לתרבות יידיש לא ידעה גבול, אך הוא גם אהב אהבת נפש את הלשון העברית וספרותה. בשוכבו על ערש דווי, הוא ביקש שיביאו לו לקריאה את כתבי ש"י עגנון. לילד שהביא לו את הספר השני הוא אמר בהחזירו את הראשון: "אמור לאבא שלך ארבע מלים בעברית, למד אותן בעליפה לאמור: לא בָּא בְּבֶשֶׁם הַזֶּה..."

וירגילי חלה ונפטר בביתו. כעשרים אלף איש ליוו אותו בדרכו האחרונה; אנשים, נשים וטף, צעירים וזקנים מכל שכבות העם.

רבים הספידוהו. מן הראוי להביא כאן בתרגום את הספרו של זלמן רייזען על קברו הרענן של ידידו היקר. ואלה היו דבריו (נתפרסמו בעיתון היומי ווילנער טאָג, ביום מותו: 2.2.1936 והועתקו לספר ב. פהין־וירגילי – זאמלבוך, בהוצאת יו"א, וילנה, 1938, עמ' 18–22), לאמור:

וירגילי־כהן נפטר!

...בכל מרחב החיים היהודיים לא הכרנו אישיות, שתהיה בעלת עוצמה רוחנית ייפוי מוסרי, בעלת עומק אמונה ועוז הרצון, בעלת נשמה טהורה ומוח חריף כמוהו.

וירגילי הקדיש את כל חייו המודעים לשרותם של המוני העם היהודי. אף הסוציאליזם שלו נבע מתוך רגש עמוק של אחריות לגורלם של הסובלים והמדוכאים, מתוך אהבת הבריות האמיתית והגדולה שלו.

ומאותו המקור נבעה גם הנאמנות לעקרונות שלו, העזה כסלע. העקרונות שהינחו אותו לא היו בעיניו דוגמות מתוך פרוגרמה קפואה, השובה כמתה, אלא עיקרי חיים שפרנסו את הטמפרמנט הרוטט שלו. ואף כי היה איש מסור לאידיאה ולעיקרון, ומעודו לא התפשר עם סטיות מאידיאל החיים שלו, הוא תמיד חיפש דווקא בפעילות המעשית קווי־הדרכה־זמגע לשיתוף פעולה עם הזולת. מעולם הוא לא עמד על קוצו של יוד, אם הדבר לא פגע בעיקר הגדול ותכליתו, שתמיד האיר לו כמגדלור וקרן ממנו ובו אל כל אלה שזכו לשתף פעולה עימו.

מיזוג מופלא זה היה אפשרי בקלות, מאחר שווירגילי היה בעל ראש פתוח, אופק רחב ורחוק וכשרון התמצאות מדהים של עילוי אמיתי.

ברוך כהן־וירגילי היה ארוג מחומר של קרושים. הוא היה אדם בעל אישיות עצמית מיוחדת במינה, מקורי במלוא מובנה של מלה זו, טעון חפץ חיים אדיר, מלא הומור פיקח, ללא כל סימנים של רכרוכיות־לב וסנטימנטאליות שחוקה. אף על פי כן הוא ביטל את ענייני ה'אני' שלו בפני צורכי הכלל ותביעותיו, כאשר הדבר נגע בעניין אשר לו הוא הקדיש את כל חייו.

היה בו משהו מן הנזיר. הטוהר והחומרה המוסרית הטבועים באישיותו השפיעו על כל אדם שבא עימו במגע כלשהו. לפיכך גם קיבלו באהבה את התביעות החמורות, שהוא הציג לחבריו ושותפיו לעבודה. כל אחד הרגיש, שלחבר וירגילי זכות מלאה לדרוש ולתבוע, כי הוא היה נוטל ומעמיס על עצמו את העבודה הקשה ביותר ואת התפקידים הבלתי נעימים ביותר.

הוא לא אהב לעמוד בראש והתרחק מכותר מנהיגות. הוא תמיד העדיף להישאר בצל, בצד. ואם קרה, שהיה עליו לצאת מאחורי הקלעים אל קדמת הבמה, הוא היה עושה זאת על כורחו, מפני אילוצי הסיטואציה המסויימת.

ומפני זה אפשר, שהעולם כלל אינו יודע ואינו משיג מי האיש אשר אבד לנו. זה לא מזמן ציינה וילנה היהודית בצער את יום השנה למותו של האיש הנפלא ד"ר צ. שְׁבֵד* (נפטר ב־1.1.1935). שני הנפטרים האלה היו אמנם שייכים מבחינה פוליטית לשני מחנות שונים. הם גם היו שונים במנטליות שלהם, ואף על פי כן שיתפו פעולה בשורה שלמה של מוסדות ציבור ותרבות. אזכיר כאן רק את החשובים ביותר: ה"צ.ב.ק. (צענטראלער בילדונגס קאמיטעט – ועדת ההשכלה המרכזית, המוסד שהקים גניילדים ובתי־ספר שלשון הוראתם היתה יידיש), אורט – חברה להקמה ופיתוח בתי־ספר מקצועיים לבנים ולבנות והייוו"א, המכון המדעי היהודי. יתר על כן, שניהם היו אחוזים וקשורים ברגש של ידידות אינטימית ואהבה הדדית. על שניהם נאצלה השראתו של אידיאל גדול: לשרת את המוני העם היהודי, להעלות את רמתו התרבותית, לסייע בפרודוקטיביזציה שלו ולהבראה של אורח־החיים.

לציבור היהודי הפרוגרסיבי אבדו שני אישים בעלי אמונה קדושה, בעלי רצון ברזל ושאיפה מתמדת לעשות מעשים.

עינו של וירגילי היתה תמיד פתוחה אל כל מצוקות החיים של העם, הוא כאב עד עומק ליבו את תופעות ההתפוררות התרבותית, החזיונות של חוסר אחריות ציבורית והאדישות הסרת־הבושה אל בעיותיו רוויות־הדם של עמנו. אך הוא גם ידוע ידע, שאין באנחות ובקינות כדי להושיע. לא הגניחה תעזור, אלא המעשה והעבודה. ולפיכך לא היה מקום במחוז השפעתו לדיבורים אודות רוח־נבאה, חסלנות או בריחה. הוא הדביק את כולם ברצון לעבוד ולהיאבק...

* ד"ר צמח שְׁבֵד (1864-1935) – רופא וחוקר, איש ציבור וסופר, פעיל בכל תחומי החברה, שימש כיו"ר הקהילה בוילנה (1912-1920), היה חבר בעיריית וילנה (1919-1931). הוא פרסם מאמרים רבים בתחום הרפואה, הוציא לאור דו־שבועון לענייני בריאות פֶּאָלקס־געזונט (בריאות העם), פעל במערכות החינוך והיה בין מייסדי המכון המדעי היהודי בוילנה. רעייתו סְטֶפֶנְיָה ובתו קֶגֶינָה היו מורות בגימנסיה של סופיה מְרֻקוֹבְנָה גוֹרְבִיץ'. חתנו היה גדול חוקרי יידיש מאַקס ווינרפֶּךְ. ביום ה־30 למותו כתב עליו זלמן רייזען בין היתר: "לפני 5 שנים נשא ד"ר צמח שבד במקום הזה את נאומו הנפלא לכבוד הנחת אבן־הפינה לבנין הייוו"א, והיה זה מובן מאליו שלא היה איש ראוי ממנו לכבוד זה. וכך גם היה מובן מאליו, שכאשר הייוו"א החליט לקדם את פעולתו בצעד משמעותי, ולהפוך – כדברי שמעון דובנוב ההיסטוריון – ממכון 'אילם' למכון 'מְדִבְרָ', על־ידי ייסוד של האספיראנטורה, מפעל שתפקידו היה להדריך ולהכשיר כוחות צעירים של חוקרים ואנשי־מדע, נקשר מפעל זה בשמו של ד"ר צמח שבד. הוא יצר בשעתו את המעונות לילדי ישראל, הוא בנה את גני־הילדים, את בתי־הספר העממיים והתיכוניים, והיה שותף פעיל ביוזמה ובהקמה של המכון המדעי היהודי –" ('שלושים נאך ד"ר צמח שאַבאָד', ווילנער טאָג 2.2.1935, עמ' 4).

הובא לדפוס על־ידי שלום לוריא